

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
Open Monumentendagen
September 2018 | Nr028

Dossier **HET ERFGOED, DAT ZIJN WIJ!**

DOSSIER

BURGERPARTICIPATIE, EEN VERBINDEND PROCES

PROJECTOPROEP
'HET ERFGOED,
DAT ZIJN WIJ!'

MICHEL DECHAMPS
PSYCHOLOOG EN PEDAGOOG

DIT ARTIKEL BIEDT EEN EXTERNE KIJK OP HET PROCES DAT MOMENTEEL AAN DE GANG IS IN HET KADER VAN DE 30STE EDITIE VAN DE OPEN MONUMENTENDAGEN IN BRUSSEL. Het vangt aan met een overzicht van het initiatief van de Directie Monumenten en Landschappen om burgers te laten participeren aan deze erfgoeddagen via de projectoproep 'Het erfgoed, dat zijn wij!'. Daarna wordt dit project op basis van een ruimere analyse gesitueerd in de context van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen. De bijdrage steunt hiervoor op de standpunten van sociologen en filosofen, met als bekendste Edgar Morin en Hervé Séryeux.

De organisatie van het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed vormt een goede gelegenheid om eraan te herinneren dat 'wij' het erfgoed zijn, meer bepaald door een proces op gang te brengen dat volledig de kaart van de burgerparticipatie trekt. Een proces van burgers voor burgers.

EEN VERKENNENDE BLIK

Met dit project spant de overheid zich in om de bewoners zo veel mogelijk bij de erfgoeddagen te betrekken door zelf een faciliterende rol te spelen. Is dat in wezen niet de eerste opdracht van een openbare dienst: ten dienste staan van de bewoners van de stad zonder daarom in hun plaats te denken en te handelen?

Er worden concrete middelen voorgesteld om dit doel te bereiken: het delen van kennis en knowhow; het ter beschikking stellen van ervaring en personen die praktisch advies geven zonder de projecten te sturen; logistieke steun; financiële hulp om voorstellen te concretiseren. Het is een project dat a priori belangstelling wekt en zeer positief gepercipieerd wordt door de vele personen die eraan meewerken (afb.1).

Afb.1

Affiche van de projectoproep "Het erfgoed, dat zijn wij!" die in 2017 door de Directie Monumenten en Landschappen werd uitgeschreven (© Kaligram).

EEN BURGERINITIATIEF DAT AANSLUIT BIJ DE TIJDSGEEST

Op een moment dat in België en elders burgerplatforms als paddestoelen uit de grond schieten, kan een dergelijk initiatief bijdragen tot een herstel van het vertrouwen in 'de politiek' in de eerste betekenis van dat woord: de 'polis', of de 'gemeenschap van burgers'.

In België en in de meeste democratische landen ontwikkelen zogeheten 'burgerinitiatieven' zich parallel met of in de marge van officiële initiatieven, of gaan ze hier tegenin. Als laboratoria van ideeën volgen ze een lobbying-logica om op de politieke besluitvorming te kunnen wegen. Sommige vormen een reactie tegen een bepaald project. Andere vullen een leemte op die de overheid niet invulde. Burgerbewegingen kunnen de uitvoering mogelijk maken van een lokaal project dat volledig op privé-initiatief berust. Ontmoetingen met burgers georganiseerd door overheden (een minister, een gemeente, enz.) of door bestaande structuren (vakbond, politieke partij) zijn daarentegen vaak inspraakmomenten die weinig concrete resultaten opleveren, voor zover er al een vorm van consensus bereikt wordt.

Met de Open Monumentendagen 2018 bevinden we ons misschien voor het eerst op een ander spoor. Dit geïnstitutionaliseerde publieksevenement, dat telkens een groot succes kent, wordt traditioneel toevertrouwd aan bestaande organisaties en instellingen op basis van een thema dat van hogerhand wordt vastgelegd. Dit jaar echter staan de monumentendagen volledig in het teken van burgerinitiatieven.

Er werd een projectoproep gelanceerd in alle gemeenten, wijken en culturele locaties om de 30ste Open Monumentendagen in Brussel in handen te nemen. Meer dan honderd lokale entiteiten hebben positief gereageerd en zich bereid getoond om deze uitdaging aan te gaan. Een begeleidende jury werd aangesteld, niet om de beste projecten te 'selecteren' maar om te evalueren of de kandidaturen binnen het algemene kader vielen. De overgrote meerderheid van de voorstellen werd trouwens in aanmerking genomen. Het Brussels Gewest beperkt zich ertoe de praktische uitvoering te vergemakkelijken. De oproep aan de burgers kreeg dus veel gehoor en kwam blijkbaar op een goed moment om de vraag naar participatie te kanaliseren.

EEN 'VERRASSEND' RESULTAAT?

Het succes van de oproep is aanzienlijk te noemen. Tijdens de voorbereidende ontmoetingen bleek uit de getuigenissen van de projectdragers hoe rijk en levendig de bestaande initiatieven wel zijn. Is dat een verrassing? Of is het eerder kenmerkend voor een stad die fundamenteel dynamisch is en voortdurend in beweging?

De bijdragen gaan diverse richtingen uit: het erfgoed in het dagelijks leven, herontdekte ruimten, nieuwe bestemmingen, enz. De bekende *Meyboom* komt oog in oog te staan met de obscure *Zavelsteen* (steengroeve in Haren die bouwmaterialen geleverd heeft in deze perifere wijk van 'Brussel-stad'). Er is een enorme diversiteit aan projecten. Ze gaan zowel over bossen, parken, bier, street art, skateboarding en poëzie als over glas-in-loodramen, liedjes, kerken, brood en filosofie (afb.2). Verbaast dat in een hetero-

gene stad die is samengesteld uit de meest uiteenlopende elementen? Wat Brussel zo boeiend maakt, is dat niet net de afwezigheid van uniformiteit, het architecturale patchwork, de grote smeltkroes van invloeden?

GENDER, LEEFTIJD, CULTUUR: IEDEREEN DOET MEE

De eerste ontmoeting van de projectdragers bevestigde het beeld van de grote diversiteit onder de deelnemers. Dit is geen waardeoordeel, maar een globale indruk ontstaan uit de observatie van wat er allemaal aan bod kwam.

- › **Alle leeftijden:** jonge initiatiefnemers die hun creaties willen tonen, ouderen die de sporen van een min of meer recent verleden onder de aandacht brengen; jongeren uit sommige wijken en scholieren die de 'deelnemende teams' vervoegen en zo bijdragen tot deze waaier aan leeftijden.
- › **Alle geslachten:** neen, het zijn niet alleen dominante mannen die het voor het zeggen hebben.
- › **Alle culturen en talen:** zeker, in de voorbereidende workshops werd er voornamelijk Frans gesproken maar ook de andere talen zijn vertegenwoordigd: het Nederlands als tweede voertaal, maar ook het Engels en gebarentaal als alternatieve talen.

De openheid voor culturele diversiteit wordt verdedigd, benadrukt en vormt een hefboom in sommige projecten. Ze lijkt evenwel in de marge te blijven. Toch lijkt de grote mixiteit, die representatief is voor onze bastaardstad, globaal genomen aanwezig.

ENKELE UITDAGINGEN EIGEN AAN DERGELIJK ERFGOEDINITIATIEF

De Open Monumentendagen zijn meer dan een aangenaam moment dat leven brengt in de stad. Ze dragen er samen met andere evenementen toe bij om burgers te verenigen, om de nadruk te leggen op wat Brussel betekent en om voor haar bewoners een identiteit te smeden. Deze uitdagingen worden hierna in een kort bestek geanalyseerd.

VANUIT HET ERFGOED: HET ANDERS-ZIJN HERONTDEKKEN, OPNIEUW BANDEN SMEDEN

Edgar Morin¹ noemt de 'déliation' (ont-binding) een kenmerkend element van de samenleving van de 21ste eeuw. Dat hangt samen met verschillende factoren die we sinds het einde van de 20ste eeuw zien opduiken. Ondanks de perceptie van een ver doorgedreven communicatie ontwikkelt er zich een tendens tot isolement en een terugplooiën op zichzelf en de eigen gemeenschap. Meerdere factoren vormen daar zowel de oorzaken als de symptomen van. Enkele voorbeelden: de economische wedijver die vaak het persoonlijk succes of het succes van een groep ophemelt ten koste van de anderen; de toename van eenoudergezinnen en alleenstaanden; de verschillende vormen van (vrijwillige of gedwongen) gettovorming van culturele, seksuele of religieuze gemeenschappen; de algemene veiligheidsobsessie om zich te barricaderen en de andere te wantrouwen.

Daarnaast zorgt de hyperspecialisatie van functies ervoor dat een globale visie steeds zeldzamer en segmentering de regel wordt. We weten niet meer wat onze collega's op het werk doen, wie welk

Afb.2
Muurschildering, Gemeenteplein, Sint-Jans-Molenbeek. Wedstrijd 'Fotografeer uw erfgoed' (L. Mangiat, 2016 © BUP/BSE)

Afb.3

Veel volk op de Open Monumentendagen, Vrijheidsplein, Brussel (A. de Ville de Goyet, 2016 © BUP/BSE).

product vervaardigd heeft. Dat gaat van de voedselproductie (garnalen gevangen in de Noordzee, gepeld in Marokko en gegeten in Brussel) over de geneeskunde (in de orthopedie zijn er verschillende specialisten voor de gewrichten van de knie, de hand of de rug) tot de automechaniek.

Parallel daarmee "bestaan er reeds op alle continenten creatieve broeihaarden, een massa aan lokale initiatieven in de zin van economische, sociale, politieke of cognitieve regeneratie. Maar alles wat verbonden zou moeten worden, is verspreid, gescheiden, opgesplitst. Deze initiatieven weten niets af van elkaars bestaan, geen enkele administratie houdt ze bij, geen enkele partij neemt er kennis van. Maar ze zijn de kweekvijver van de toekomst. Het komt erop aan ze te erkennen, in kaart te brengen, te inventariseren om een veelvoud aan reformatorische wegen te openen."² Tegenover die versplintering wil

Edgar Morin 'reliances' (verbandingen) tot stand brengen. Het vraagt nieuwsgierigheid en een drang om te zien en te weten om zo op zoek te gaan naar wat anderen te bieden hebben.

De 'reliance' vereist concrete acties om een netwerk te creëren, echte allianties en niet enkel een virtuele groepering via wat we 'sociale netwerken' noemen. Simplistisch gesteld hebben de zogenaamde sociale netwerken tot gevolg dat iedereen als een autist in de metro naar zijn smartphone zit te staren eerder dan een blik te wisselen met zijn linker- of rechterbuurman.

De Open Monumentendagen kunnen tot de 'reliance' bijdragen. In het hart van de stad een verwevenheid tot stand brengen tussen de actoren van het lokale erfgoed kan een vertrekpunt vormen voor de creatie van nieuwe banden, nieuwe netwerken. Op voorwaarde echter dat het daar niet bij blijft (afb.3).

EEN STADSBESCHRIJVING IS MEER DAN EEN EXPERTENVERSLAG EN STATISTISCHE GEGEVENS

"...we maken de opkomst mee van een wereld waarin enorme hoeveelheden gegevens en toegepaste wiskunde elk ander instrument vervangen dat zou kunnen worden gebruikt. Gedaan met alle theorieën over het menselijk gedrag, van de linguïstiek tot de sociologie. (...) Wie weet waarom de mensen doen wat ze doen? Het belangrijkste is dat ze het doen en dat we het kunnen opsporen en meten met een ongekende betrouwbaarheid. De cijfers spreken voor zichzelf."³

Steden worden zeer vaak beschreven in statistische termen, in termen van economisch potentieel: bevolking, leeftijdsklassen, tewerkstellingsgraad, enz. Men meet de aantrekkelijkheid van een stad, en dus van haar waarde, door het meten van economische

factoren (concurrentievermogen, opleidingsniveau,...), ruimtelijke ordening (groene ruimten, vastgoedpatrimonium) en mobiliteit (openbaar vervoer, wegennet en parkeergelegenheid).

Meerdere economen, onder wie Amartya Sen (Nobelprijs economie), zijn van mening dat we de beschrijvende factoren moeten overstijgen. De factoren die bepalend zijn voor de ontwikkeling zijn van immateriele en menselijke aard. *"De steden die succes hebben, zijn niet degene die eerst investeringen aantrekken maar die eerst mensen aantrekken."*⁴ Het is cruciaal ervoor te zorgen dat de leefkwaliteit, het karakter zelf van een stad, de inwoners in staat stelt zich te identificeren met hun milieu, zich er goed te voelen en er dus te blijven.

De politieke klasse stelt zich al te vaak tevreden met verslagen van experts, met statistieken en peilingen. Ze gaat niet zelden voorbij aan de kwalitatieve inbreng van de menswetenschappen, van methodes die het mogelijk maken om de complexiteit te onderzoeken, de band tussen globaal en lokaal, de wijze waarop mensen dingen beleven en voelen, het subjectieve als tegenpool van een gesacraliseerde wetenschappelijke objectiviteit. Als men de observaties in cijfers omzet, gomt men het particuliere, het bijzondere uit om – zo denkt men – alleen de objectieve realiteit over te houden. Men gaat echter vaak voorbij aan het echte leven, dat bestaat uit persoonlijke trajecten en dat in hoge mate subjectief is.

De ontdekking van het Brusselse erfgoed in zijn verschillende dimensies maakt het mogelijk op zoek te gaan naar wat het leven van de mensen en de persoonlijkheid van de stad van vandaag gemaakt heeft en nog steeds maakt. Een diepe, menselijke kennis vereist intersubjectieve ontmoetingen. Door het keurslijf van de

evaluatieroosters te doorbreken stelt men zich open voor iets anders, dat niet noodzakelijk juist of nuttiger is, maar misschien wel waarachtiger.

EEN BURGERIDENTITEIT SMEDEN

Identiteit is weliswaar vooral een persoonlijke zaak maar hangt paradoxaal genoeg samen met de verbondenheid met groepen (een gezin, een wijk, een land, een beroepsgroep, een sportclub, enz.). Het burgerschap maakt deel uit van onze identiteit: wij zijn Belgisch, Frans, Marokkaans of Canadees burger. Als burger beroept het individu zich op een gemeenschap van ideeën, van gedachten. Er zit in het burgerschap iets van gemeenschapsvorming. Bij verkiezingen kiezen we bij voorkeur iemand die niet alleen *ons* naar best vermogen zal vertegenwoordigen, maar ook de gemeenschap waarvan we deel uitmaken.

Wie gemeenschap zegt, zegt echter ook uiteenlopende meningen. Zodra mensen samenleven ontstaan er verschillen. Het leven in de stad vereist dat men zich bewust is van andere identiteiten en die ook aanvaardt. Aanvaarden om enkel burger te zijn met mijn gelijken, met degenen die denken en leven zoals ik, leidt tot uitsluiting van de anderen, racisme en terugplooïing op de eigen groep. Een dergelijke visie kan alleen maar tot confrontaties tussen gemeenschappen leiden. De burgeridentiteit kan enkel vorm krijgen via de ontdekking van andere manieren van denken, andere culturen en identiteiten⁵.

De politieke evolutie in Europa laat zien dat er uitingen van identiteitsvernauwing in opmars zijn. Voor degenen die daarin een bedreiging van onze democratie zien, is een voortdurende educatieve inspanning dan ook onmisbaar. Die is nodig om

te leren omgaan met complexiteit en om de wereld te begrijpen en te kennen. Menselijk begrip is een van de sleutels voor het onderwijs van de toekomst. Het begrijpen vormt een middel tot en een doel van menselijke communicatie⁶. Intersubjectieve ontmoetingen dragen bij tot het begrijpen van de ander. Ik kan geen relatie met de andere aangaan als ik niets afweet over zijn/haar leefwereld en erfgoed. Volgens Morin moet het onderwijs gericht zijn op het vormen van een identiteit: lokale, Europese, wereldidentiteit. Dat verloopt onder andere via de kennis en het begrip van wat deze identiteiten zijn, van wat ons gemeenschappelijk erfgoed vormt.

Een lers project laat zien hoe een reflectie over het gemeenschappelijk erfgoed kan bijdragen tot de constructie van een burgeridentiteit: *"Het erfgoed in Ierland is, globaal genomen, een complexe zaak. Jongeren hebben zeer verschillende percepties over hun identiteit en hun lers-zijn. In Noord-Ierland, dat een deel is van het Verenigd Koninkrijk, zijn er twee verschillende groepen in de gemeenschap. Eén groep die zich als 'Brits' beschouwt en een andere die zich als 'Iers' definieert. (...) Het project «Mijn visie voor Europa» draait rond de visie van leerlingen van Ierse middelbare scholen. Dit project is anders omdat het heel Ierland omspant. (...) Het is de bedoeling dat de leerlingen video's maken rond verschillende Europese thema's, maar altijd vanuit een lers perspectief. In dat kader hebben de deelnemende klassen intensief met elkaar moeten samenwerken. Het is pas in dat stadium dat de leerlingen zich vragen hebben moeten stellen over hun gemeenschappelijke erfgoed. Er werd in het bijzonder gefocust op de mythes en stereotypes die hun identiteiten omgeven. De leerlingen motiveren zichzelf om meer te leren over het erfgoed van de andere leerlingen aan de andere kant van de Ierse grens."*⁷

Afb.4

Tentoonstelling *Corpus Delicti* in het Justitiepaleis van Brussel. Plastische ingreep van de studenten van normaalschool ENCBW (2008 © Patrimoine à Roulettes).

Burger zijn vereist ook gemeenschap vormen met de anderen. De ontdekking van een collectief erfgoed vormt de motor voor een beter begrip van de uiteenlopende standpunten en draagt bij tot de permanente opvoeding van burgers (afb.4). Dat is een belangrijk steunpunt voor onze pluralistische democratische samenlevingen.

.....

HET LEVEN VAN HET STEDELIJK LANDSCHAP ONTSLUITEN

Een 'parabel' van Fabian Seunier: "Men zegt soms dat het oude Europa een museumcontinent dreigt te worden. Ook al zegt men dat als waar-schuwing, of zelfs als verwijt, ik zie er een toekomstvisie in. Als alle dorpen als museumzalen waren, zou Europa prachtig zijn. In een museum zijn er drie actoren: de kunstenaars, de toeristen

en de gidsen. Hopelijk kan eenieder die drie rollen vervullen. Dat iedereen zijn werk kan zien als een kunstwerk. Dat iedereen een toerist kan zijn die reist in deze pluraliteit van werelden, die zijn subjectiviteit gebruikt om degene vast te houden waarin hij zich het beste voelt. Dat iedereen een gids kan zijn die de toeristen helpt om hun mogelijke ideeën, ervaringen en wensen met de kunstwerken van het museum te verbinden. En dat die werelden samen een leven bieden dat gaandeweg beter wordt, dat men ze het paradijs noemt en hun inwoners goden."⁸

In de straten van de stad wordt men geconfronteerd met een 'façade'-universum. Dat enigszins versteende universum kan anoniem of zelfs passief lijken. Met wat dichtertelijke of creatieve verbeelding kan men zich ongetwijfeld het leven van de gezinnen, de werknemers, de bewoners

voorstellen dat zich achter de gevels afspeelt. Maar wanneer men langs een gebouw komt waarvan men de bewoners kent, wéét men dat er leven is achter de muren. Achter elke gevel bestaat een complexe, dynamische wereld gebouwd op relaties en uiteenlopende activiteiten (afb.5).

Erfgoed ontdekken is een straat, een wijk minder anoniem maken. Het is de complexiteit ontdekken die zich achter de ramen schuilhoudt. De stedelijke gemeenschap kan dus alleen maar dynamischer uit dit initiatief komen.

.....

BESLUIT: EEN FEESTELIJK MOMENT MET VELE UITDAGINGEN

Door vragen te stellen over de modaliteiten en uitdagingen van de organisatie van de 30ste Open

Afb.5

Wat gaat er schuil achter een typisch Brussels venster? Wedstrijd 'Vensters van Brussel. Een te bewaren erfgoed' (O. Baudoux, 2009 © Homegrade).

Monumentendagen, geeft men er zich rekenschap van dat achter de activiteiten die in de verschillende wijken van de hoofdstad op touw zullen worden gezet meerdere krachten van het stadsleven actief zijn. Deze dag is ongetwijfeld – om de uitdrukking van journalist Bernard Demonty te gebruiken – het teken van een "démocratie bruxelloise qui pétille"⁹, dankzij de betrokkenheid van de talrijke verenigingen en de inwoners van de stad.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Zie onder meer MORIN, E., *La Voie*, Fayard, Parijs, 2011 of van dezelfde auteur, *Enseigner à vivre. Manifeste pour changer l'éducation*, Acte Sud, Arles, 2014.
2. MORIN, E., *La Voie*, op. cit., p. 34. (citaat vertaald uit het Frans)
3. FERNANDA, B., 'Grilles de nos traces sur internet', in: CASSIN, B. (red.), *Derrière les grilles. Sortons du tout-évaluation*, Mille et une nuits, Parijs, 2014, p. 102. (citaat vertaald uit het Frans)

4. SÉRIEYX, H. en PORTNOFF, A.-Y., *Aux actes citoyens! De l'indignation à l'action*, Maxima, Parijs, 2011: hoofdstuk 4 'Participons au développement de notre propre territoire', p. 193 e.v. Het citaat is van CUSIN, Fr. en DAMON, J., 'Les villes face au défi de l'attractivité. Classements, enjeux et stratégies urbaines', *Futuribles*, nr. 367, 2012, pp. 25-45. (citaat vertaald uit het Frans)
5. DUBARD, Cl., *La crise des identités. L'interprétation d'une mutation*, PUF, Parijs, 2010.
6. MORIN, E., *Enseigner à vivre. Manifeste pour changer l'éducation*, op. cit.; MORIN, E., CIURANA, E.-R., MOTTA, R., *Éduquer pour l'ère planétaire. La pensée complexe comme méthode d'apprentissage dans l'erreur et l'incertitude humaines*, Balland, Parijs, 2003; MORIN, E., *Les sept savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, Seuil, Parijs, 2000.
7. *Competentiegericht onderwijs in een erfgoedcontext*, Éd. Aqueduct (uitg. Jaap Van Lakerveld en Ingrid Gussen), Bilzen, 2011, p. 78. (citaat vertaald uit het Frans)
8. SEUNIER, F., *J'étais dieu et malgré les apparences j'aimerais le rester*, Le Pommier, Parijs, 2014, pp. 70-71. (citaat vertaald uit het Frans)
9. "Brusselse democratie die bruist." DEMONTY, B., 'La démocratie belge pétille', *Le Soir*, 17 februari 2018.

A citizens' process that creates social cohesion The "Heritage is us!" call for projects

This article offers an outside perspective on the process that guided the organisation of the 30th Edition of the Heritage Days in Brussels. More specifically, the European Year of Cultural Heritage provides a good opportunity to remind everyone that heritage is "us", by establishing an approach that focuses fully on the citizen. This is a process put in place for citizens by citizens.

The initial phase will entail looking at the participatory approach taken by the Monuments and Sites Directorate through the call for projects entitled "Heritage is us!" Next, a broader analysis of the process will be instigated, in order to establish it within the current societal context.

We realise that examining the organisation's methods and challenges involves multiple aspects of urban life, in addition to the events that will be organised in different parts of the capital. This day is undoubtedly a sign that "democracy in Brussels is shining brightly", thanks to the involvement of a great many associations and citizens.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Lesecque, Griet Meyfroots,
Cecilia Paredes en Brigitte Vander
Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont en Griet Meyfroots

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Murielle Lesecque

COORDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE DOSSIER

Stéphane Demeter

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Aurélie Autenne, Kristiaan Borret,
Bruno Campanella, Michel Dechamps,
Ann Degraeve, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Ludo Gobin,
Yves Hanosset, Claudine Houbart,
Pascale Ingelaere, Serge Joris,
Catherine Leclercq, Isabelle Leroy,
Marc Meganck, Cecilia Paredes,
Véronique Van Bunnan,
Hans Vandecandelaere, Brigitte Vander
Bruggen, Manja Vanhaelen, het team
van *visit.brussels*, Thierry Wauters

VERTALING

Gitracom, Eric Tack,
Ubiquis Belgium NV/SA

NALEZING

Augusta Dörr, Koenraad
Raeymaekers, Harry Lelièvre,
Wim Kenis, Tom Verhofstadt
en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@gob.brussels

BEDANKINGEN

Manon Boetman, Sophie Bouchard,
Philippe Charlier, Alfred de Ville de Goyet,
Jacques de Selliers, Farba Diop,
Marie-Laure Lectef

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directrice-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel, CCN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CCN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

LIJST MET AFKORTINGEN

ACW – Association Campanaire Wallonne
ADSB – Archief van het Departement
Stedenbouw van de Stad Brussel
ARML – KULeuven, Centrale Bibliotheek,
Universiteitsarchief, Fonds R.M. Lemaire
BUP/BSE - Bruxelles Urbanisme et
Patrimoine / Brussel Stedenbouw en Erfgoed
CIBG – Centrum voor Informatica
voor het Brussels Gewest
IAF – Association internationale
de Fauconnerie
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
SAB – Stadsarchief Brussel
SPRB/GOB - Service public régional
de Bruxelles / Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2018/6860/032

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

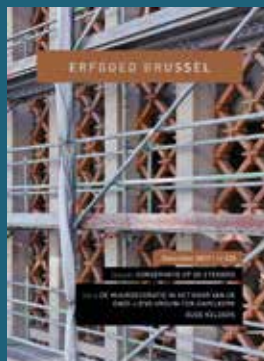
021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

Laatste nummers

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

2018
EUROPEAN YEAR
OF CULTURAL
HERITAGE
#EuropeForCulture

urban
brussels

URBAIN BRUXELLES URBANISME ET PATRIMOINE
STAD BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED

10 €

ISBN 978-2-87584-167-4